

**БУЗУРЕЛ
ТЕЛЕФОНУ**
Кызыл хоорайың
болгаш республиканың
хамаатыларының
күчтөнгөйиңе!
Тыва Республиканың
Президент Администрация-
циясының келген улус
хүлээп алыр черинде
БУЗУРЕЛ ТЕЛЕФОНУ
июнь 1-ден 30-ге че-
дир хүнүнүн ачылып
турар.

**Айтырылганы,
санал-оналдары**
ТР-нин Президентизи
Ш.Д. Ооржакче чорудары-
биле ажил хүнеринде 8
шактан 22 шакка чедир,
суббота, улуг-хүнде 10
шактан 22 шакка чедир
хүлээп алыр.
ТР-нин Президентизи-
ниң Бузурел телефонунун
дугаары: 3-51-11.

**ХЫНАП
КӨӨРҮ-БИЛЕ**
Май 29-та Москвадан РФ-
тин ИХЯ сайыдының оралак-
чызы генерал-лейтенант В.С.
Чернышский Тыва Республи-
када наркотиктиг бүдүмелдер
бүдүрүмүзү чоруктар-биле
демиселдин канчаар чоруп
турарын хынаары-биле чедип
келген. Оон-биле кады РФ-тин
Президентизиниң Сибирь
округта Бүрүн эргелиг төл-
ээзи В. Драчевскийниң орала-
кчызы В.В. Гончаров, РФ-
тин ИХЯ-зының Барыны-
Сибирь девискээринге орга-
низациялык көм-хөмүк үлүг-
дүрүмүзү чоруктар-биле демисел
чорудар эргелигинин даргазы
генерал-майор Ю.М. Проша-
лыкин база келген.

**КОШКАК ДЕП
УНЕТКЕН**
Май 30-де ТР-нин Чазак
бажынының хуралдаа залы-
на ТР-нин Чазактын болгаш
Президент Ш.Д. Ооржак-
тын ат салган хүлээп алганы
наркотиктиг бүдүмелдер
чыгып, ажиллап, салып-саарар
чоруктарга улур программа-
зының амьдалында керек кы-
рында боттанып турарынын
дугайын сайгарып чугаалаш-
кан хурал болган. Аңаа РФ-тин
ИХЯ-зының сайыдының орала-
кчызы Валентин Семенович
Чернышский, РФ-тин Пре-
зидентизиниң Сибирь феде-
ралдык округта бүрүн эргелиг
төлээзиниң оралакчызы Ва-
дим Вадимович Гончаров,
РФ-тин ИХЯ-зының Барыны-
Сибирь девискээринге көм-
хөмүк үлүг-дүрүмүзү чоруктар-
га улур демисел чорудар
эргелигинин начальниги
Юрий Михайлович Прошаль-
кинниң, ТР-нин Чазактын
аамыларынын болгаш еске-
даа албан черлеринин ажил-
дакчылары киришкен.

2001 чылдың январь 1-де
алдынган меэзээр езугаар
алырга, республиканың на-
ркология эмнелгезинин үче-
дунда 7737 аарыг кижилер
болган. Оларын 1003-ү нарко-
тиктиг, 37-ин токсикологтук
бүдүмелдерден аараан бооп
турар.

Хоойлу үрөп, наркотиктиг
бүдүмелдер чыгып, ажиллап,
салып-саарар чоруктарга
улур эртен чылдарда респу-
бликага ап чоруттуган хем-
чеглер дугайын илеткелчиден
дынааш, РФ-тин ИХЯ-зының
сайыдының оралакчызы В.С.
Чернышский ул ажил 2001
чылдың январь 1-ге денээр-
ге, амы үеде ораакч кулу
деннелде чоруп турарын де-
мелдеш. Ынчанга Тывада
улур туар черлик кооплюны
узуткаарына, наркотиктиг
бүдүмелдерге улур демиселге
чаа комплекстиг планын 7
хонукта тургускаш, оон кү-
селдене үш ай иштинде
чорударын хуралдың төн-
чүзүнде хүлээп алган.

Хурал төнчүзүнде масса-
лыг информация чепсек-
теринин ажилдакчылары
Москвадан келген аалчылар-
дан айтырылгар салып, пар-
лаалга конференциязын эр-
тирген. Тыва Республиканың
ИХЯ-зының наркотиктиг бү-
дүмелдер чыгып, салып-саарар
чоруктарга улур демиселге
ажылы кошкак деп үнелелди
чүңү барымдаалап бергенин
журналистер айтырарга,
Валентин Семенович мынчаар
харылаан: "Бо хуралга кыл-
дынган илеткелде-даа, тур-
густунган документтерде-
даа боттук чүдүр чок, аңаа
эрчегейлеп каан. Черле
ынчаш ТР-нин ИХЯ-зының
ажылдакчыларының профес-
сионал деннели куду-дур" —
деп, ойтаткан.

Борис БОРБАЛАН.

АМ КӨДҮРҮЛБЕС
РФ-тин Тыва Республикада
Хамааты камгалал болгаш
онза байдалдар комитетинин
оперативтиг дежурныйның
редакциясы дыннатканы-биле
алырга, май 29-та май 30-
дуне Енисейиниң суу 14 см.
көдүрүлгө бооп турган.
Сугуун оон ынай улгады
бээринин айымы чок дээр-
зин тускай эртемчилер санап
турар

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 63 (16368)

2001 чылдың май 31, четверг

Ат салган шагы 19.00

Садар өртөө 3 рубль.

Тыва Республиканың Чазанда

ЧУГААЛАЖЫП КӨӨРҮН СОҢГААРЛАТКАН

Тыва Республиканың Чазан-
нын май 29-та хуралында
бир дугаарында "Кызыл хо-
райың муниципалитет по-
ликлениказын (хоорайың
чөөн талазында) 2001-2004
чылдарда медицина аппара-
турасы болгаш дериг-херек-
селери-биле дерининин тускай
сорулгалыг республика про-
грамманың төлөвилелинин
дугайында" айтырыгны чуга-
лашкан. Бо талазы-биле ТР-

нин Кадык камгалал амы-
зының сайыдының оралакчы-
зы В.Н. Шириней илеткел кы-
лып турган, бо поликлиника
хоорайыңның улуг назылыг
чурттакчыларының үштүн ийи
кезинге эмчи дузасын чеди-
рип келгенин дыннаткан.
Ээлчегде 600 кижилер кээп
турар. Сөөлгү он чылда аппа-
ратуралар садып алыр асша-
көпөөк дыка кызырылган.
Эрги дериг-херекселдер

үргүлчү үрелир, орта ажилда-
вастан, Ынчанга эмнелге-
ниң материал-техниктиг
баазасы кошканындан аарыг
кижилери шинчирин чогуур
негелдеге чедир чорутпа-
таан. Моон чылдагынындан
поликлиниканы амыгы уенин
медицина аппаратуралары
болгаш дериг-херекселдер-
биле дерини эргежок чугула
болу бергениндан тускай
программаны кылган.

Чазак кежигүннери про-
грамманың төлөвилелин
сайгарып көргөш, чурттакчы
чонун кадыны камгала-
рынга, чогуур эмчи дузасын
чедиреринге ыңдыг докумен-
тинин эргежок чугулазын
айткан. Программаны амы-
дыралга боттандырынга
көрдүнгөн асша-көпөөк
чедир кылдыннаан чүдүр
барын олар илереткен.

Чазак хуралын башкарып
эртирлп турган ТР-нин Чазак
Баштынының бирги оралак-
чызы В.М. Оюнуң саналы-
биле программаның төлө-
вилелин бирги нөмүрүндө
хүлээп алгаш, билдинмес,
тодаргай эвес чүдүрлерин
чедир кылгаш, ону дараа-
зында хуралга сайгарып кө-
рү-биле соңгаарлаткан.

ЭТ БОЛБААЗЫРАДЫР БУДУРҮЛГЕ ХЕРЕК БЕ?

Күрүнениң каттышкан
"Эт" бүдүрүлгезин тургузар
дугайында ТР-нин Көдээ
ажыл-агый болгаш аш-чөм
аамызының сайыдының орала-
кчызы А.О. Кенден илет-
келди чылган. Кызылдың эт
комбинаты күрүнө бүдүрүл-
гезин 1994 чылда жууктукш,
акционер ниитилелин тур-
гускаш. Оон бээр ол мал согар,
эт болгаш эт продуктулары
болбаазырадып кылып
ажылды чогуур деннелге
организациялап шыдаан,
ажыл-ишти буураарына че-
дирген, өрө-ширези көзүдөн.
Арбитраж сулу 2000 чылдың
декабрда бо бүдүрүлгени
шын эвес жууктукш, акци-
онер ниитилели кылган деп
шынтыгынын үндүргөн. Моно
барымдаалап көргөш, эт
комбинатынын баазасына
күрүнени каттышкан "Эт"
бүдүрүлгезин тургузар, эр-
ги күрүнө бүдүрүлгезинин эт-
хөргөңзин аңаа дамчыдып
бээр дугайында Чазактын
доктаал төлөвилели белетке-
тингенин илеткелчи чугаа-
лаан. Чазак кежигүннери бо

дугайында дыннааш, элээн
каш билдинмес айтырыл-
ганы салган. Бүдүрүлгенин
дериг-херекселдерин акци-
онерлер үлежи бербес бе?
Ниитилелдиң өрө-ширези
ким төлээр? Чаа бүдүрүл-
геже шилчилер бе?
Айтырылгара чогуур ха-
рылдары юристер, бо албан-
ны харылап турар хары-
салгалыг ажилдакчылар бер-
ген. Бүдүрүлгениң эт-
хөргөңзин акционерлер
үлөшпөс, жууктулга шын
эвес болган, чаа бүдүрүлгө
дамчыдып бээр. Өрө чаа
бүдүрүлгөже шилчилер, ол
төлээр. Хей өрөни чаа бүдү-
рүлгө канчал төлөп шыдаары
база өрө-ширелиг багай
ажылдыг эт бүдүрүлгези
болуп туруп бербес бе деп,
айтырып тургустунуп келген.
ТР-нин Көдээ ажил-агый
аамызынын сайыдынын хү-
лээлгезин күүсөдип турар
Л.С. Монгуш сөс алгач, бо
айтырылга чедирин, долу
харыны берген. Күрүнени
каттышкан "Эт" бүдүрүл-
гезин тургузар дугайында

экономикалык санаашкын-
нары амы кылган. Эт ком-
бинаты акционер ниитилелин
дугайында айтырыгны
кажан суд үзе шийтирлээр
билдинмес, орта чедир бо
бүдүрүлгени бут кырынга
тургузуп алыр, өрө-биле үзе
санажыр арга бар деп ол
санал турарын Чазак кежи-
гүннере бүзүрөткен. Чүге
дээрге мал ажилдыг Тывага
эт болгаш эт продуктулары
болбаазырадыр бүдүрүлгө
эргежок чугула болу берген,
бүгү-ле хемчеглерини ап
турган, ону тургузары керек.
Чазак кежигүннери саналды
чүдүлгүзүп дөткөш, сан-
көө, өрөгө, үндүрүг төлө-
ринге хамаарышкан чамдык
айтырылганы тодарып
көөр саналдарны кирген.
Тыва каагынын началь-
ниги А.А. Шаалы санал
бергеш, эт болбаазырадыр
бүдүрүлгени дүргөн тургус-
каш, ажилын шуудаарына
амьдырал негеп келгенин
чугаалаан. Өрткен чылын
Моолдан ийи муң тонна эт
кирген, бисте ону болбаазы-

радыр бүдүрүлгө чок болга-
ныдан Абаканче чоруткан. Бо
чылын беш муң хире баш
дыр мал Моолдан келпир
көрдүнүп турар, оларнын
эздин, эт продуктулары
болбаазырадыр жуурулг.
Ынчанга чаа бүдүрүлгенин
ажыл-чорудулгазын дүргөн
эгелээрин саналдаан.
Кызылдың эт комбинаты
акционер ниитилелин баа-
зына күрүнени каттышкан
"Эт" бүдүрүлгезин тургузар
дугайында айтырылга Чазак
кежигүннери удурланмаан,
харын-даа деткип, чонга
амдангы аш-чөм аймаа
бээр бүдүрүлгени дүргөн
ажылы эгелээрин, шуудаары-
нын саналдааннар. Чаа бүдү-
рүлгени тургузар талазы-биле
доктаал төлөвилелин, ам-
даа сайгарылга кылырын
дугурушкан.

2001 чылда республика-
нын болгаш хоорайларнын
эмнелге албан черлеринин
капитал септелгезинин дуга-
йында айтырыгны хуралга
сайгарган. Бо талазы-биле

доктаалды хүлээп алган, мында
капитал септелге чорудар
эмнелге албан черлеринин
даназыны, чеже хире түнүг
акша-көпөөк бергенин
айткан. Капитал септелге
чорударына республика
бюджетинден 5120 муң,
Кызыл хоорай бюджетинден
794 муң рубльди тускайлаан
доктаалды айткан.

Тыва Республиканың чурт-
талга-коммунал ажил-агый-
нынга реформа чорудар
айтырып талазы-биле 2001
чылдың июнь 14-те респу-
блика семинар-чөвүлүп хура-
лын эртирер дугайында
доктаалды хүлээп алган.
Чазак Бажынының хуралдаа
залында эргелгенин 10 шакта
эргелээр. Оон ажилында ТР-
нин Президентизи — Чазак
Баштыны Ш.Д. Ооржак кир-
жи, чүве чугаалаар.

Чазак хуралына ниитизи-
биле он чеди айтырыгны
сайгарып көргөш, доктаал-
дарны хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК

Тыва Республиканың Дээди Хуралында (парламентте)

ЧӨПШЭЭРЕЖИЛГЕ АЛДЫНГАН

Дүүн Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламен-
тинин) ээлчеглиг хуралы ажилаткан. Тыва Республикаың
Дээди Хуралының (парламентинин) дөртөн айгыр сессиязы
хүн айтырыгына кадр талазы-биле айтырыгны бир
дугаарында бүтү талагы чугаалажып көргөн.

РФ-тин субъектилеринин
күрүнө эрге-чагыргазынын
күсөкчи органнарынын ду-
гайында Федералдык хоойлу-
нун 63 чүүлүнүн 3 кезээни
дүүштүр Чазак Баштынының
оралакчы эрге-хүлээлгө
томуулаарына чөпшээр-
жилгени Евгений Осердочка
депутаттар берген. Хурал
киришкен 25 депутаттын 22-зи
деткип, 3-ү улур башылаан.
Ол дээрге бедиң үнелел.
Каш хонук бурунгаар эртен
үр халавында Евгений Осер-
доч Улуг-Хем он чарынга
найыссылаан сугта алыска
чурттакчыларына боттук

Бир эвес ол каш хонук бу-
рунгаар бодун көргүзүп шы-
даан болза, чөпшээржилге,
алыры белең эвес турганы
мурнунда факт-барымдаалар-
дан илден. Ажилдап болуп
төлөпгү удуртукчу эш кыл-
дыр Дээди Хуралга (парла-
ментте) Чазак Баштынының
бирги оралакчызы Василий
Оюн эдиртип өкөлгөн. Парла-
ментарийлерин эрге-хоойлу-
луга дүүштүр ажиллап турары
база демдегелесчиг. Чам-
дык чедир көрдүмзүн чүдү-
лдерин барын олар демде-
ледил. Бирээде, бо улаада баш-
тай Чазак Баштынынын тууду
талазы-биле оралакчыны
штатка кирип тургузарынын
дугайында дугурулган
алыр турган. Олче утланган
базымнар бар чорду. Чазакта

ажылдакчыларнын бир кажын
казырганы анаа херечи. Өс-
ке-даа чүдүлдер. Ынчалза-даа
тууду ажилдарына ээ южи-
нин чугула херээ бирги эл-
чегде кышыр үнүп келген.
Евгений Леонидович
Осердочка Кызыл чурттуг, 1958
чылда төрүттүнгөн. Красно-
ярскийн политтехниктиг ин-
ститудун филиалын 1980
чылда дооскан. Эртеми — ин-
женер-туудукчу. Күш-ажылы
эге базымнар мастерлөп эге-
лээн. ВЛКСМ Тыва обкомунун
студент тууду отрядынын ме-
мандири турган. "Тыва көдээ
тууду" трестин КМК-ларына,
"Кызыл үлетпүр" туудуга ки-
жилерин күш-ажылын орга-
низаастаар ажилга ижиккен.
"Дружба" ассоциациянын Кы-
зыл хоорайга сайгарлыкчы тө-
лөзү болуп база ажилдаан.

Кызыл хоорайнын "Тувком-
муэнерго" септелге-тууду
бүдүрүлгенин бүрүлгө-тех-
никтиг килдизинге инженер-
лээн. Чазак Баштынынын орала-
кчызынын хүлээлгезин күү-
седир муруну чарында "Тув-
коммуэнерго" республика
бүдүрүлгезинин директорунун
бүдүрүлгө болгаш тууду тала-
зы-биле оралакчызы турган.
Чазак Баштынынын тууду
талазы-биле оралакчызына
чөпшээржилгеге бээринин
кончук берге айтырып бир
шак хире үени элээн. Ук ай-
тырып болуп-чогууру-биле
шиитирлелтирген, депутат-
тар артак республика жуу-
дузалыг 23 айтырыгны чугаа-
лажырын, сайгарып көөрүн
уламчылаан. Сессия ажылын
бөгүн база уламчылап турар.

Аратчор ОКСУР.

ИХЯ суг үеринин үезинде

СЕРЕМЧИЛЕЛДЕ — ХОРАМЧА ЧОК

ТР-нин ИХЯ-зының парлаалга албанынын улуг
лейтенанты Виктория Сарыг-оолдун редакцияга
дыннатканы-биле алырга, иштиги херектер албан-
нары чүгле корум-чурум айтырылганынче сагыш
салып турар эвес, үер дээн чөкектиг бойдус халап-
тарынче күчөөнгейни утгал, белеткел ажилдарын
баш удур чорудуп турган. Бо чылын ИХЯ-ның болгаш
Кызыл хоорайың ИХЭ-зынын хүрээленинде албан
эртирлп турар ажилдакчыларын үерден камгала-
нырынын болгаш когараан кижилерге дуза кады-
рынын талазы-биле өөредилгези каш-даа улаа болу-
лаан. Тур болган таварылгада ажилдаа машина-
техника, кайы хире южиның хереги санап көрдүнгөн
болгаш килдистер, салбырлар болгаш өске-даа албан
черлери тус-тус даалгаларын алган турган.

Майнын 20-де Кызыл хоорайда
Национал парика сугуң
оокум көдүрүп ораны аңаа
дежурыйлап турган шагдал-
лар хайгаарап, ей-ей болгаш-
ла дежурый албаннарынын
төтөринче суг дугайында
медээлерин берип турган.
Көжээлкетей сугуң деннели
аажок көдүрүлүп, байдал
дүвүрчүгү апарган. 20 шак 15
минута турда, Кызылдың ИХЭ-

зынын ажилдакчыларын дүвү-
рээзин езугаар чылган. ИХЯ
Улуг-Хемниң ол-бо талаа-
рында дачаларга, Доммас-
Суг, Орбита чогуңда деви-
скал кээрлерге, Гастелло аттыг
национал парика досуулар
тургузуп, дежурыйлааш-
кынаарны кончук дүргөн
организациядан. Алгы заво-
дунун девицкээринге байдал
чидигленип, суг каракка

көзүлдүр-ле көдүрүп турган.
Чүк машиналарына эрик-
терге эленин өкөп төгөр-
ге-даа, суг халавын доктаадыр
аргажок болган. Суг бажы-
нары хөмө ап эгелээн. ИХЯ
ажылдакчылары бодунун ав-
тобустары болгаш чик ма-
шиналары-биле сугтан дескен
кижилерин түр чурттаар
черлер кылдыр чөпшээрээн
№ 3, 11, 14 школалары, чам-
дык когарааннары оларнын
боттарынын дилээ-биле та-
ныыр кижилеринин азы те-
релдерин бажынарынче
чедирип эгелээн. Ынчалза-
даа суг алырынын айылы
диргелип келген турда, ха-
рын-даа суг ап турда безин
чурттакчыларын хей кезин
эргим, хайралыг бажына-
рын каар хөңү чок болган.
Ылангыг кырган чурттакчы-
ларын бажынын түр каарын
сүмелеп, сургаары дыка бер-
ге болган.

— Чүге чоруксаас си-

лер? Суг улгадып турар, кор-
гунчуг эвес-тир бе? — деп
айтырылгара олар:
— Чүдөн коргар бис? Суг
дээрге суг ышкажыл. Кайнаар
баар бис? Чоруксааван тур
бис. Маңаа бүтү назыныста
чурттап келдик. Чыгып алган
эт-севичис-даа мында.
Капкаш чорук баарыыска,
оор апаар. Суг коргунчуг
эвес-тир. Ол демей-ле дедир
сылгап кире бээр — деп ха-
рылап болганнар. Бир 80
харыг кырганын уруу анык
херээжен Кызылдың хоорай
ИХЭ-зынын начальниги Ген-
надий Дажы-Серенович биле
ТР-нин ИХЯ-зынын кем-херек
үлгүлө чоруктарга улур де-
мисел чорудар милициянын
истеп дилээр эргелелинин на-
чалыгы Владимир Монгушка:
— Мен база ачамны када-
рып, хайгаарап маңаа артып
каар болган-дыр мен. Кы-
рааш, чаш уруг ышкаш дедир
апарган ышкажыл — дээш,

каттырган.
Шакындыг ажил өске-даа
суг алган девицкээлдерге
хондук уламчылаан. Эрте-
нинде даң бажында Кызылдың
хоорай чагыргазынын дарга-
зынын оралакчызы В. Вуса-
тыйын дужаалы-биле кога-
рааннарын амы-тыны дээш
хондук амыр-дыш чок ажил-
даан шагдалаада гуманитар-
лыг дуза үлөп берген.
Кызыл хоорайга түр чурт-
таар черлерге ол дүне 1000
ажыг когараан кижилерин
иштиги херектер албанынын
ажылдакчылары чедирген.
Оларнын иштинде 500 ажил
школалар, 200 школа
назыны четтээнер, 19 эмг
өмөр чаш уруглар, 14 инвал-
дтер (оларнын 3-ү назы чет-
тээнер) бар болган. Чангыс-
даа кижинин амы-тыны кога-
раваан. Борга бистин ТР-нин
Чазактын-даа, иштиги херек-
тер албанынын ажилдакчыла-
рынын-даа үлүү улуг болта-

БЕДИК ШАННАЛДАР-БИЛЕ

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН
ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ЧАРЛЫКТАРЫ

Кадык камгалалынын талазы-биле ачы-хавыялары болгаш
хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш кадык камгалалынын
хоочуну Долчу Маннай-оолович КАРА-САЛДЫ Тыва
Республиканың "Шылгарангай күш-ажыл дээш" медалы-биле
шаннаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК.
Кызыл хоорай,
2001 чылдың май 22 № 920.

Музыка уран чүүлүн хөгжүдеринге ачы-хавыялары дээш
Күрүнениң "Саян" ансамблинин артизи-ыраажызы Дамба-
Доржу Дажы-Серенович САТТЫ Тыва Республиканың
"Шылгарангай күш-ажыл дээш" медалы-биле шаннаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК.
Кызыл хоорай,
2001 чылдың май 22 № 921.

Ниитилел-политиктиг улуг ажил-чорудулгазы болгаш
республиканың Конституция тургузууга жууда салышкын
дээш Тес-Хем кожуунун чагырга даргазы, Тыва Республиканың
ийги чыгынынын чонун Улуг Хуралынын (сездизининин)
даргазы, Конституция комиссиязынын Даргазынын оралакчызы
Биче-оол Сундучев ШЫРАПТЫ Тыва Республиканың
"Шылгарангай күш-ажыл дээш" медалы-биле шаннаар.

"Тыва Республиканың алдарлыг юризи"

хүндүлүг атты
Тыва Республиканың Дээди судунун даргазынын
оралакчызы, Конституция комиссиязынын кежигүнү Анатолий
Анатольевич ВЕРИЧЕВКЕ;

"Тыва Республиканың алдарлыг аймакчызы" хүндүлүг
аттарын

Тыва Республиканың Президент Административиязынын
удуртукчузунун оралакчызы, Тыва Республиканың ийги
чыгынын чонун Улуг Хуралынын (сездизининин) секретари,
Конституция комиссиязынын ажилчын бөлүүнүн кежигүнү
Виталий Григорьевич ВАЛЬКОВКА;

Сут-Хөл кожуунун чагырга даргазы, Конституция
комиссиязынын кежигүнү Иван Шылаонович МОНГУШКА;

Тыва Республиканың Президент Административиязынын
удуртукчузунун оралакчызы, Күрүнө тургузуун бажылаар
болгаш политиктиг планнаашкын талазы-биле эргелелдин
началыг, Конституция комиссиязынын ажилчын бөлүүнүн
кежигүнү Дандар Дандар-оолович ООРЖАККА;

Тыва Республиканың Дээди Хуралынын Социал политика
талазы-биле комитетинин даргазы, Конституция комиссиязынын
кежигүнү Тасыл Болустаева КУУЛАРГА;

93440 шериг кезээнин кижизидилге ажилынын талазы-биле
командир оралакчызы Николай Степанович СЕЛЕМЕНЕВКА;

Тыва Республиканың Президент Административиязынын
удуртукчузу, Конституция комиссиязынын кежигүнү Вячеслав
Вавуевич ЯНДАЙ-ООЛГА тыспыр.

Тыва Республиканың Президентизинин

Хүндүлел бижин-биле
Тыва Республиканың Арбитраж судунун даргазы,
Конституция комиссиязынын кежигүнү Лариса Кур-Базыровна
МЛАДЫНЫ;

Тыва Республиканың Дээди Хуралынын депутаты,
Конституция комиссиязынын кежигүнү Борис Билчин-оолович
МОНГУШУ;

Тыва Республиканың Президентизинин Эрге-чагырганын
федералдык девицкээр органнары, судтар болгаш прокуратура-
биле харылзаа талазы-биле Бүрүн эргелиг төлээзи, Конституция
комиссиязынын ажилчын бөлүүнүн кежигүнү Шолбан Чыргал-
оолович МОНГУШУ шаңнаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖА

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ, ООҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ

УДАВАС ЧАЙЛАГЛААР

Арат ажил-агыйында

Кызыл суглуг Баян-Кол суурин чурттакчыларынын элээн кажы төрөл бөлүк аайы-биле мал, чер ажалын чорудуп эгелзэн. 1933 чылда төртүтүнгөн күй-ажылдын хоочуну Дөнгүр-Кара Байкараевна Седенниң хей алы-төмү мал бакын өстүреринге элээн шуудай берген. Төрөл бөлүк албан езузунун чизеи-биле алырга, үш өг-бүлө кылдыр бүртүктетирген. "Уранчылар" арат ажил-агыйын тургускан. Көжигүнүн он кижилер бактаган. Арат ажил-агыйнын удуртукчузу Владимир Оюк-оолонич Сикирин.

Төрөл улуг бо бөлүктө шээр мал бакы 600, мыйыстыг бода мал — 40. Мал — колдунда тус чериниң кадыг-берге агаар-бойдузунга тааржыр үндөзүн уксаа. Чылда бир хойнун дүтү 2, өшкүнү — 1,1 килограмм. Нийти дүктүн хемчээли чыл санында 1,5 тонна. Дүктү садып-саарарындан алыр орулга 30 муң рубль болуп турар.

демисежил болурун "Уранчылар" бир дугаар херек кырында шынзатканнарын одурунда. Ол чорук ажил-даар черлерни ылаылаалдыг кылдыр белеткеп тургузарына боттут иди, харын-даа ажилды өске кижинин холундан эвес, боду тулуп белеткеп ап турарын бадтыктаар.

"Уранчыларда" чүк сөөртүр бир автомашина, дугуйлуг бир трактор бар. Көдээ ажил-агый техникалары-биле чер ажилын кылырга, одаар чүүл, сизен белеткээринге хөлчөк ажыктыг.

— Сигенин 15 тележа чедир кыштагже эккеп ап турар-дыр бис — деп, арат ажил-агыйнын көжигүн-нери чугаалап турар чорду.

Мал колдунду олар-белчирге чылдың дөрт эргилдезинде ойттаар. Тургузур азыралда чангыс-даа баш чок. Ынчангаш белеткээн мал чеми колдунда чаш малга, төрүр

мас улуг аас-кежик. Төл бүрүзү төрөөн чонунга, долгандыр хүрээлелге ээ-хайыралыг кылдыр кижизиттинген.

— Кара-Талдын Орус-Хая — кыштаавыс, Ортаа-Хем — чайлаавыс, Сарыг-Сиген ол кезек черлер — күзгө-чазгаларыс — деп, Дөнгүр-Кара Байкараевна меңээ чугаалады.

Кырган иениң оолдары,

дүнеки аштакчы болуп база ажалдап турган. Шаг-үе шын-гырап, сагыш-сеткил кадырап келирге, өг-бүлелерлиг ажал-төлүн бир черге бөлүп, оларны-биле кады араттай берген. Рынок харылзааларынын чажыдын мал ажалын дамчыштыр салгалдарына тып берген. Күдээлери, кенээттери төрөөн ажал-төлү дег диннангыр болупка, кырган ие сеткилден өөрүп, хей-ады көдүрүлгөн. Ол бөгүндө-даа чонга, чок кижилерге, тала-дугайларына дириг уле-гер-чикеке болуп чорутуру.

Мен алыс бо чер чурттуг, бо төрөл бөлүктөн үнгөн болгаш, чайлагаларынын күзгө-лериминиң, кыштагаларынын дугайында хоочун энеиниң чугаазын мага ханышкын-биле амырап диннадым. Кижиге төрөл чону, төрөөн чери кажан-даа шагда эргим. Назы-харым чеден чоошкулуп оор, ынчалза-даа Кызылга, кызыл суглуг Баян-Колдун девискээ-ринге бо-ла чорутур-дур мен.

Багыт-оол БАЙКАРА.

Төрөл улуг бо бөлүктө шээр мал бакы 600, мыйыстыг бода мал — 40. Мал колдунда тус чериниң кадыг-берге агаар-бойдузунга тааржыр үндөзүн уксаа. Чылда бир хойнун дүтү 2, өшкүнү — 1,1 килограмм. Нийти дүктүн хемчээли чыл санында 1,5 тонна. Дүктү садып-саарарындан алыр орулга 30 муң рубль болуп турар.

ОЛАРГА ДЕТКИМЧЕ ХЕРЕК

Бараан Александр Дамдинованы билер улус Хөвөң-даа дижи. Ол дуржугалыг ижики, анчы. Өөңү ээси Лопсан Анатолий-биле "Сесер-ли" төрөл бөлүк общинанын ижилерин Ол общинада 6 ижи кирип турар.

Иви шаандагызынга бо-лаарга, көнүчү эгелзээн. Общинада эң хей малдыг кижилер Роман Бараан 40 ажал малдыг, Олег Орай-оолда — 38, Александр Бараан 25 малдыг. Нийтизи-биле Өдүгөн тала-зында муң четпес мал бар.

Мал — хайгааралда

ХЕМЧЕГЛАР АЛДЫНЫП ТУРАР

Чеди-Хөл кожуунун сумуларында, совхозтарында, арат, ажал-агыйларында малдын кадыкшыл байдалын хайгаарал, мал аарыгларыга удур демисел ажалдарын шад-даар шаа-биле чоруткан. Чазын, күзүн мал аарыгларына удур хыналдалар доктаамал чоруттунуп турар.

Эрткен чылдың түнели-биле 328 бода, 2812 шээр малга колдуга удур ажалдарын кылып чоруткан. Кожуунда нийтизи-биле 17 малчын ко-даннар бар. Оң иштинде тө-рүрү малдын 11 коданнары, араттары 4 кодан бар. 3643 шээр малга бруцелезка удур тарылгаларын чоруткан, 128 баш бода малга туберкулезка удур хыналданы кылган.

Кылдынып турар ажал-дар-биле чергелештир чет-пестер кайы көвей. Чижээ-лээрге, араттарыны бөлгаш хуу кижилериниң малы кол-дунда чугдунмай турар. Чамдык кижилер өстүрүп алган картошка, ногазын дийриг малга орнап алырга, олар чугдунмаан болур. Шак мындыг малды чугдунган малга кадып каарга, коду-рот-боттарыны чыпшыныш-каш, каптал өөскүп турар та-варылгалар кожуун девискээ-ринде бар.

Сөөлгү үедө Чеди-Хөл ко-жуунда хей-ле өг-бүлелер кө-жүп кээп турар апарган. Олар-биле кады мал-маганы база кээп турар болгай. А ол малдын кандыг-бир тарылга эрткенниң дугайында доку-ментизи чок болуп-дур. Ко-жуунда чумага, пастерелезка,

паратифке удур тарылгалар кылдынымаан. Ынчангаш ка-дыг-бир халап болуп болза, ону эдип-чазал алырынга ча-рыгдалдар оон-даа улуг бооп болур.

Чоокта чаа ийи ГАЗ-66 ма-шиналарга 6 тонна мал ээдин Моолдан Өвүр Торгалын таарыштыр Хову-Аксинга кири сөөртүп келгенер. Ын-да чөпшээрел бар-даа болза, ээте тамна чок, сезигилг ээт болган. Ону бис кожуунун шадгаа ажалдакчылары-биле кады хыналданы кылгаш, ха-выргаш, шинчилеп көөрү-биле лабораторияже чоруткан бис.

Нийтизи-биле алырга, мал аарыгларында удур хемчел-лерни кожуунда шаа-биле чорудуп турар. Мал кадык бо-лур-ла, кижилер база аарылган аарыс-ла болгай. Ол ажал-дарны 3 мал эмчизи, 2 вет-фельдшер база өске-даа дээ-ди эртемниң эмчилер күүсө-дип турар.

2000 чылда мал аарыг-ларын эмнээрлик эмчилер Бакаа Май-оол, Бахушхеева Саяна, Ойдул-оол Римма олар үе-түннелдиг ажилдааш, макталды чедип алганнар.

Анатолий ТОРЛУК.

Чеди-Хөл кожуун.

АЗЫРАЛ ХЕРЕГЛЕВЕС

Сөөлгү үедө республикада төвө төнериниң кырында кел-ген. Бо айтырыгны Чазак ден-нелинге чедир көдүргени че-ле чөптү.

Төвө деп чогуң кандыг ма-лыл ол деп чүвени оларның е-сен-баскан черинде чурттап турар кижилерден өске, кым-ны-даа билбеси шын. Оң тааржыр черлери хей хара-ганыг, агы үнгөн изиг эле-зиниң ховулар.

Бо амытан ай-айы-биле оң-сиген чивейн, суг-даа иш-теги чурттап шыдаар. Кыс төвө ийи чыл болгаш бода-ганаар Бодаган неделя-даа иштинде иезиниң күжү чожа-апп шыдаас, чуурук амытан. Төвө кижилер бепеткээ

өдөк-кыштаг, сизен-шир-биш-даа хереглевес мал. Чазын изиг эленин кырынга чыгар. Кыжын бедик кырлап ооргалар кырынга чыгар удур чыдап алыр. Төвө ай-ай-биле оң-сиген-даа чивейн баарга, суг-даа ишлейн баарга ажырбас деп чүвени көрдүм. Шаанда улус төвени караң көрүр мал дижи. Ол кижиге үр-ле кайгал тургаш, кижини бүтү чүстегин доозазын сыйып кааптар. Огунун-даа, бодунун-даа өлүрүн эңдөөс, тегилап туруп бээр. Төвөни кыжын шаантаар, хар улгады бергенде, далбыл тыртар, муңуп алгаш аян-чорук кы-лырга, магалыг амытан.

Сөгө ОНДАР.

даа ивижилер доктаамал аанаар черлеринг.

— Ивижи кижиниң ажылы чымчыгыш-ла. Эрткен чылдын бүдүн чылда бистин аалдын улустары үш шоодай далган алгылаан бис. Тайгага келген вертолет хей аалдыг Борбак-Онушка келбээн, хонмаан. Аалдар ач черде, дегере тода көстү бээр, 2-3 минута уждар черде бис. Виктор Самбуунун айланынга вертолет хонгаш барган. Бис оон далган-даа албадыс. Бисгин чоогу-бууска танкетта-биле далган

сөөртүп келген сайгарлыкчы далган чегдирерге, күзүн киш-биле арай деп төлөдвис. Киштин эртөөн чигегидир, далганын эртөөн оранчок аартадыр алаар. Ам канчаар, аштап олурар эвес, орнап-ла, чегдип-ле турар бис. Балык-биле-даа орнап алыр бис. Эртөмдөн Брайан эм экел-ген дээр, бис ону-даа көрбөөн бис.

Иви өстүрер дээр 8 муң акша алган мен. Ивижи чок, ивижи эвес удус 15 мундан бээр алганын суурда чон

Аа суду-биле

Чаа төрөөн чаш хураган-нарын чам хайылдырар ор-ганы чаш болгаш чеми эки чедир хайылдырып шыдаас. Кажан чаш төл иезиниң иш-тинге чорааш, хин дамчыш-тыр хандан бодунга эргежок чугула чемерини ал, доорутуп турар. Хураган төрттүнүп, хинден адырылган соонда, иезиниң аа деп судун ээл эгелээр. Ол үезинде хураган-нын чумуру аажок бичи, улуг-хыры, саргыя, көргөс хей чам хайылдырып, болбаа-зырадырынга күжү чедиптес, ол сүтү чеге болбаазыра-дып шыдаас. Ынчангаш чаш хураганнарын эмин эрттир хей аа, чалаң сүт-биле эм-зирип болбас.

Бир эвес бо үедө хураган-дан иезин аңгылап кааптар болза, хураган аштааш, иезиниң хей судун ээл алыр бол-гаш, улуг-хырын чедир ажал-даастай бээр. Оон ол хей сүт улуг-хырынга ирип баксы-рааш, хураганын аартып эге-лээр. Дарый хемчег албас болза, хураган өлүп болур. Ынчангаш 12-15 хонук иш-тинде хураганын иези-биле кады клеткага тургузары чугула. Он ажал хонган соон-да, хураганын улуг-хырын, саргыя, көргөс чам болбаа-зырадырынга чеге киржил эгелээр. Оон эгелээш, немел-де чеми чип кирер: сизени, хооруп каан суланы, арбайны. Дусту чылгап, микроэлемен-тиг чугайны болгаш өске-даа чеми чип турар болу бээр.

Чаш мал чемге кирерге, суг чугула херек. Суг чожа кургаг чам шингээттинмес. Анай-хураганын өтпектээр бир чылдаганы — ону багай байдалга тудары, ажаалдазын баксырадыры Хирлиг сүт-биле эмзирерге, чогуур үезинде сугтарбаска, чаш мал чык кажаа ханалары, солга-ларын чылгал эгелээр. Оон ижин аарыны тыптыр. Өтпек-тээрини оон өске чылдагаа-ны болза, халдавыры аары-лар, ышмак, тар кажааларга хей, багай хоралыг хейлер чылганындан база анай-

Хинин кезери

Чаа төрттүнгөн анай-хураганнарын хинин кезер. Ону кезерде хин дөзүндөн өрү 4-5 см, азы оттуг-ыш хавының узуну хире черден кезер. Сорулгазы — анай-хураганын организмине хин таавыш-тыр микробтар киреш, аарый бербезин дээр. Аптекада канбыг эм бар болдур, оон-биле хини чаар. Марганцов-каның эзилдири, йодтун настойказы, көк эминг эзил-дири чаар. Ынчангаш анай-хураганын аарбас бол-гаш ховрас чоруун чедип алыр.

Чем хуулдулар органны

Лас иштингем кемдир. Аарыгын көстүп келир дем-дектери: хураганын аксын-дан чараа, көвүк төктүр, иезин эммөстөрү, чышынаар. Хура-ганын аксын ажадып көөрге, аас ишти шивийсөөтөөн, кем-дөөн болур. Аастан багай чыт чытталыр.

Эмнээр. Хүнде 2-4 катап марганцовканың эзилдири-биле чуур. Марганцовканы сугга хейнү эзилдирбес. Суг-нун өкүн бичи кызылзымаар кылдыр эзилдирип алыр. Аас иштингем эзилдири-биле чуттан соонда, йодтун настой-казын глицерин-биле дең кылдыр холаан холумак-биле азы АСД-2 фракциязы-биле, чок болза көк эм азы квасцы, танин дээр эмнеринг эзил-дири-биле балыгны чаар. Кужурлуг суг-биле аас иштин чуурга база багай эвес түн-нелдиг. Анай-хураганнарын

билер. Бо мындыг үен-даян чоруктары кым соксады-рыл? Кынап кээр болза мен-даа оларның ат-сыын билер мен. Чутле маңа шыгыгы хы-налда херек. Ивиге дус база херек. Общинага дус бээрге далгавыс Родин Самбуу биске чүте чедирбээниң?

Сөөлгү үедө мал эмчизи дуза чедирбестээн. Оон дузазы биске дыка херек. Чаш айланын диштериниң ша-зы иринээр аарыг неппе-рөөн. Ынчангаш иви — мээң амыдыралым-дыр. Оон өс-

кээр мен бодап-даа шыдаас-тыр мен — деп, Александр Тоора-Хем эмчизинге кады чыткан эжи мөөз ажал, амы-дыралын төгүп оргаш, мону бижирин диледи.

Берге үелерде безин иви бакын чидирбейн, бергелер-ге торулбас ажал-ишчилери биске деткимче кылырын чо-гуур черлерден дилеп артым

Татьяна КУШКАШ.

Току кожуун.

Чижээ, 20 граммның шпризин сыворотка-биле долдур сордугаш, бир бал-дырын ээдинче 5 милли-литрин, өске балдырын ээдинче 5 миллилитрин сы-кыртыр. Сыкырткан соонда өтөк 2—3 хонукта соксаас болза, өтөккө удур сыворот-каны каптал үстүнде айткан-ын өзүтаар аарып турар ху-раганнарга сыкыртыр.

Өске микробтар disen-терияны ажалтап алгаш, анай-хураганын улам аартып, кап-сырлажы бербезинер дээр, антибиотиктерни болгаш сульфамидтер препаратта-рын ажаллаары чугула. Олар-нын иштинден эң-не дээштиг эмнер: стрептомицин, синто-мицин, биомидин олар. Олар микробтарны хоранын чок кылырындан аңгыда, харын-даа дизентерияны экиртир эмнээр бооп турар.

Бо эмнеринг ижиртир хемчээли. Бир хүнде 2 катап 1—2 таблетканы бээр. Био-минин саазынарга 1—2 граммнап белеткеп алыр. Өтөк анай-хураган организм-ден хей сүтүн чидирер болгаш аажок дүргөн арыштар. Ын-чангаш индыг хураганнары хей каптал иезиниң суду-биле чегмер. Бир эвес боду ээл шыдаас болза, оларны тулуп эмзирер. Чөмгүр шай, бадан-нын дазыдың, дуб ыштат чөвүрээзиниң хандызы азы танинниң суун хураганга ижиртир.

Дезинфекциялары. Өдүпкөн анай-хураганын ужазын, кудурунун адаан марганцовканың эзилдири-биле чутгаш, хөвөн азы мар-галы кыргады чодар. Аарыг хураганнар, анайлар турган клеткаларын өдөөн 10-15 см. кылын кылдыр сооп ап каар болгаш кургаг өдөкти төгөр. Бо ажалды хынамчалыг док-таамал чорудар. Чаш мал ажа-уругту кургаг турар ужурут.

Анай, хураган мандып, өзүп тураун!

"Хойкука сүмө" деп деп-терден (Тываның Ном үндү-рер чери. Кызыл — 1988).

Иви ажылы — амыдыралым

кээр мен бодап-даа шыдаас-тыр мен — деп, Александр Тоора-Хем эмчизинге кады чыткан эжи мөөз ажал, амы-дыралын төгүп оргаш, мону бижирин диледи. Берге үелерде безин иви бакын чидирбейн, бергелер-ге торулбас ажал-ишчилери биске деткимче кылырын чо-гуур черлерден дилеп артым

Татьяна КУШКАШ.

Току кожуун.

Үрезиниң арыг бе?

БОКТУГДА САЛДАРЛЫГ

2000 чылда үнүштерниң өзүлдө үезинде шинчилелдер кылган 16 муң гектар тарылга шөлүнүн девискээри шупту боктуг болган. Тодаргайлаар-га, тараа тараан черлер — 30 муң га бок үнүштер-биле шып-тынган болган.

Ону күзүн алган дүжүттүн шынары база бадыткаан. Шинчилел кылган 16 муң га черден 1668 тонна тараа ду-жуду алдыган. Ынчалзажок боктуг шөлдерден бок үнүш-терниң үрезинерин хейү-биле чып ап турар. Чижээ-лээрге, эрткен чылдың хынал-дазындан алгаш көөрге, 1 кг тараада 1 мундан 5-10 муң че-дир бок үнүштерниң үрезини илереттинген.

Шак мындыг шинчилел-дер республиканың бүгү-ле арат, тараачын ажал-агыйла-рында, дузалал ажал-агый болгаш кооперативтерде, ха-рын-даа коллективтик ажал-агыйларда бар болуп турар. Оон кол чылдаганы — үрезин аштап-арылаар, техниканың чогуна. База бир чылдаган — химиктиг арыглашкыны чорутпайн турарында, дески эвес кезилдени чорутканы, хөзүрүнү чөгөнгич кылдыр чемишчигени дээр өске-даа шөлдүн арыглашкынын үе-шаанда кылбаанындан яныз-бүрү хей санныг чылдаган-нар хову-шөлдерин бок үнүштер шыва алганының херечизи бооп турар.

Бо хөндөрдө чер-черлерде тараа үрезиниң чаштырыл-газы эгелзээ болгай. Ынчан-гаш хол-биле-даа болза, үре-зиниң арыгалын кылгаш, тартылга сезонун шынарыг ээртилбес болуусса, күзүн база-ла эрткен чылдарнык ышкаш каражага тааваржып болурун магалдыла бар.

Н. ШАГИН, агроном герболог.

ЧАРЫГДАЛДАН — ОРУЛГА

Сөөлгү он чылдарда чер ажал-агыйн акшаландыра-ры 10-дан хей каптал кызыр-лан. Ону түннелинде хөзүр-нүн чемишчилгези баксы-раан, хоралакчылар-биле, аарыглар, бок үнүштер-биле демисел суларан болгаш дүжүт алыр ужурул хемчээ-линден чылдын-ла 25-40 хуу чедир алдынай турар.

Көдээ ажал-агый куль-тураларынын бок үнүштер-биле бокталыры сөөлгү чыл-дарда хемчээлден алып, ке-дереп турар. Үнүштерни хо-ралакчылардан, бок үнүштер-ден арылаар, камгалаар тех-ника барык шуптузу сандан үнгөн. Улуг эвес хемчээлдиг чаштырыкчылар ОНМ-80, КПМ/ОП-2000 42-73 муң рубль өртөктиг, дугуржуга-биле алып болза 15-20 хууга чигел-делер бар. Оларны бир эвес ажал-агыйларга ажилгаар болза, 1 акша бурузү 1,5-5 рубль болуп эгиттине бээр. Агротехниктиг аргалардан хөзүрүнү болбаазырадыры, тарылга ээлчештирилгези чорудары, 18-22 см чедир ха-нылаар алдары, бок үнүш-

тер-биле механиктиг демисел — шупту чер ажалыга ажал-латтынар ужурут. Ылангын Каа-Хем кожуун-нун арат ажал-агыйларынын тарылга шөлдери агротехник-тиг ажалдарны чедир чорут-пайн, тарылга ээлчештирил-гезин савгайы база бок үнүш-терге удур херектээр химик-тиг бүдүмелдерни ажалла-вай турарындан, бок үнүш-терге долдузу-биле бүрөткөн. Ындыг ажалдарны чорутпас-ка-ла, бок үнүштер, чашпан-нар хөзүрлерин болгаш өске-даа хоралакчыларнын рас-садазы болу бээр дээрзин че-дир билбегизе коумданчын.

Черле ынааш моон соң-гаар чер ажалын экижиде-ринге ут эвес хемчээлдиг чаштырыкчыларны болгаш оон-даа ажыктыг гербицид-терни азы химиктиг бүдүмел-дерни салып белеткеп албы-шаан, немелде хемчелерни дарый алыры негеттинип турар.

Т. КОЖЕВНИКОВА.

Каа-Хем кожуунун үнүш камгалал пунктунун эр-гелекчиси.

ДААРТА — Уруглар камгалаалынын хүнү

ЭМЧИЛЕРНИН ЖАЙГА АРАЛЫНДА

Мунар аът-хөлү, инексааны чок өг-өргөни тыва чон шаанда куруг аал дожир. Республиканын көдөз чурттакчылары ыңдыг денелге турган. Чонун тускайлан арга-шынээ чоорту үзүлгөн. 1990-2001 чылдарда оон түнели улам тодаргай-биле көзүлгөн. Таарымчалыг бүтү талалыг байдалдар турган, ону ажыглааныс долу эвес болган. Амьдыралдың шыгартынган хевиринин чавызы-биле узуткаттынар чакканы, "чыртаан эдер дээш, согуартып каарынга" харын-даа чедирбээн.

Республиканын көдөз чурттакчыларынын саны 1990 чылда 25207 турган. Федералдыг хандырылга үстүрге, колхозтар, совхозтар хеп-хенертен куруглаан. Беш чыл эртерге-ле, 9724 кижилер чурттаар черин солаан. Бо дээрже бичии республикага дүвренчиг байдал. Өг-өргөлөргө олча-ажык хайып, кожууннар төлтеринче, Кызылнар көжери калбарган. Найысылалды хүрээлей көжүп келгендер БӨГҮНДЕ эндирилген. Каа-Хем, Сукпак, Ээрбек суурларның чурттакчылары чыл санында-ла немешип олар.

Чонун АМГЫ үеде көжүп-дүжөр шимчээшкени үжөн чылдарындан оран-чок кылгалды. Чижээ, баштайгы удаада өг-бүленин кол ээзи боттаңнаар, сайгарлырынын арга-хем-чеглерин шимчээш. Өг-өргөзүн, ажы-төлүн көжүрүп алырынга таарымчалыг харылзааларны тудуп тургузар.

Оран-сава тудары кидис өг белеткээрден ылгалды. Тонна-тонна тудуп материалды хереклетинер. Хууда чуртталга бажынын садып алырынга хей түндүг акша үнөр. Өг болза көжүлдүргө, чик адал. Бир сезонда чеже-даа олар-белчири солуп болур. Амгы байдалдарда турмузунуң оран-саваны бүдүн комплекс кылдыр тудуп алырынга 8-6 чыл үнөр. Чүге дээрже көдөз чурттакчыга ай санында күш-ажыл төлөвири ал болур ажылдаар черлер тыылбастан.

Шаг-үе чангыс черге өргөп каан дег турар эвес. Амьдыралдың күштүг агымы бурунгаарлап олар. Бир кезек кижилер ааскежик болуп, бут кырынга туруп келген. Ол чорук

өөрүнчүг. Чонун элээн кези шуудап четтиккелек. Федералдыг бюджет, акшалан-

эмнелге сестралары, кижизидикчи башкылар бажыг хайгааралда ал турар. Мен анаа

болза, кижилер кижиле болгай. Эмнелге үр хуусаалыг чыдып, сегип алыры ыңдыг чик

ка ужураштым. Чаштар-биле ажылдаары — нарын. Олар колдуунда оюн дамчыштыр башкы, кижизидикчи кижини хүлээп алыр. Ынчангаш башкынын өөредилге, кижизидилге херектер өйнаа-рактары, "тудуг материалдары — кубиктер", еске-даа оюн дериг-херекселдери булун сынмас чоруу.

Эмнелге тударларның аразында күлгө боду эвес, өөрлерин солун оюнчу-гаштары-биле хаара тудуптарлар бар. Аравыста ырлаарында, шүлүктүзүрүнде, танылаарында сонургалдыглар эвээш эвес. Кижилер бүзүзүнүн эки талалары чоорту көстүп, сайзырап ораны илден алаар чүве-дир — деп, Ангелина Чараш-ооловна тайылбырлады.

Тожудан келген он үш хар үеи уругта ужураштым. Эмнелге-даа турар болза, элээди назын омак болгаш шоваа, урунун шевиргени аажок. Чугаа кадында караанын оду

буруум, — диди.

Тыванын эң чараш булундан келген бичии кижилер алды-чеди харлында тос-чадырга кырган ада-иезин дыңнап, оларның аайы-биле чоруп тургаш, соокка алыспаан. Он хар ашкы, бодун электен улуг көрдүгөш, төрөөн ада-иезини чылыглан дээнин херекке албайн барган.

Эмнелгеде бир өг-бүленин шүптү ажы-төлүнү хары угда эмнелдиг турарын база көрдүм. Ажылыны шыкыган, чаа байдалдарга ижигип чадаан өг-бүленин чаш кижилеринин салым-чолуун камгалал чогуун ол факт-барымдаа херечилеп турар. Тыва Республиканын Президентизи, Тыва Чазак эвес болза, камгалал чок артканнарын кым карактаар, херекке алыр деп?

Арага-дарыга алыскаш, эктинден элээн, хырныдан аштаан кижилериниң саны көвүдүш. Араганын кырынга чам үнөр дожир. Ол кичээндирг тыва кижиге долузу-

Тыва Республиканын "Фтизиатрия" каттыжышкынынын бичии уруглар салбыры бажыг үлге-херектери-биле көскүлгө эмнелге албан чери апарган. Салбыр эргелекчизи Альбина Чаянмаа медицина шүтүмүгү бир дугаарында кожууннар эмнелгезинге ажылдап эгелээн. Бөгүндө чаштарның кадыкшылын камгалаар республика денелдиг уруглар эмнээр салбырын ажыл-ижеге ижиге берген. Коллективке таарымчалыг байдалдарны тургузарынын хемчеглерин багай эвес организастан турар.

Эмчилер Татьяна Падарчы, Инна Газизова, Людмила Ооржак, медсестралар болгаш кижизидикчи башкылар эмнелдиг, кадыкшылын быжылтат турар чаштарны, элээдилерни бажыг хайгааралда алган.

Фтизиатрия Людмила ООРЖАК ажыл үезинде (чурукта).

Чаштар-биле ажылдаары амыр эвес. Оюн, тывызык, тоолчургу уг-шиг дамчыштыр чоруткан чүдүлгө, болушкуннары олар сонургаар. Ынчангаш сөөлүгү үеде салбыр ойнаа-рактар, "тудуг" материалынга ажыллаар кубиктер-биле улам байып олар. Оон бир херечизи болза, Ангелина МОНГУШУН (чурукта) чаны үргүлчү чараш чүдүлгө-биле бүргөттинген. Кижизидикчи бо башкынын удуртулганы-биле ыры өөренириге, шүлүк доктадырга, сайзанакаарга, үргүлчү солун болур. Ол дээрже башкынын дуржулгазынын улуун херечилеп турар.

Василий ВАЛЧЫЙ-ООЛДУН тырттырган чуруктары.

хып, эш-өөрүн хөгледир каттыгылал турду.

Херекке дегдир бергенин эскербээн болдум. Алды-чеди харлында кырган-авам, кырган-ачамның тос-чадырынга доммаан бодум өөренип турган школа, чыгыш бажынынга — ада-иезин хайгааралыг бажын докупкан болдум.

Кызылдан келген эмчилер шинчилге эрттирип тургаш, мени эскерип кагды. Чик идик-хеп-биле соокка ада-иеми дыңнааган маңап турганым — мээң бодумун

биле хамааржыр. Бут кырынга көдүрүп-даа келгеннериниң бир чамдызы оон халыкыныга алзып чоруур. Арага-дарынын хайлыг уржуктарында камгаланып болурун арга-хевирлери кижиниң бодунда бар дээрши.

Этте эскет, малда магат чок. Ол үлгөргө домактын шыныны база катал бадыт-каттынып турар. Черле чүнү канчалза экил? Аңаа эң чиге болгаш ылапылалдыг хары кижиниң бодунда чаштып чыдар деп билер мен.

Арапчор ОКСУР.

КЫМ КАМГАЛААРЫЛ?

Мен үш харлымдан эгелээш (ынчан авам чок апарган), авамның кады төрөөн акызы, көрөй дайынынын кижизидикчи, 1-ги бөлүктүн инвалли Оруснай Кара-оолович Маадынын холунга өскөн мен. Ол мээң ада-иеми солаан болгаш ону ачай деп өөренип калган турган мен. Ачам, билин чегей кырган кижилер, мени бодунун адынга-даа бижидип албаан, ынчаар-ла уруу-малай өстүрүп каан.

Сөөлүгү чылдарда оон дайын кижизидикчи дээш алганы Кызыл хоорайда Кочетов кудумчузунда №2 бажынынын 57 дугаар квартирасында чурттап турган бис. Ынчал турувуста, ачам чок апарган. Оон бажынын бодумун адымга кылдыртып алыр дээримге, азыраан ачамның мени бодунун адынга уруу кылдыр бижидип албаанын билдирген. Ынчалза-даа херек документи-лерин, херечилерин чыгып тургаш, судге, ачамның херек кырында азыраан уруу болганымын быжылгадып алыр дээш, билдирешкени кижирген мен. 2000 чылдың январь 20-де судья М. Н. Чикашованың даргалаан суд мээң ачамның өг-бүленин кижиге булур эргенин тургузуп берген.

Ынчалза-даа оон мурунда 1995-1998 чылдарда ажыл чок турганымны уржуу-биле чырык, чыгып, сут өртөөгө өрөлөгөш, ону төлөп алыры-биле Адар-оол Даянның (өг-бүлө-биле) бир чыл иштинде арендага квартирасыны берипкен турган мен. А. Даян квартира өртөөнү төлө-вишаан, бир чыл болгаш үлүг бээрин аазан турган. Кажан үеи кээрге, мени мегелеп үймөй туруп берген. Ам канчаар, үе бергенде кээрге, оларның кырынга көжүп кирип келгеш, 3 ажы-төлүм-биле узуну 3, дооразы 2 метр бичии кукнада, черде дууп, сынмарлажып чурттап тур бис. Шаа ынчаар ий өг-бүлө чангыс өрөөн бажыг былааш-каш, ынчаар чурттап туруп берген бис. Адар-оолдун ыядыр арын чогуун, кажар, мегечизин, кара сагыштын

ынчан көрдүм. Мээң бажынымын хөлөзөп алып тургаш, ол шагдаада ажылдап турган. Оон квартира мээң адымга эвезин, оон ээзи мээң азыраан адамын чок апарганын, мени уруу кылдыр документ езууга кылдырып албайн чоранын билп алгаш, ол квартираны былаашкаш турупкан. Ол еске езулуп эр кижиле, мени, үш уруг азырап чоруур херэ-жен кижини, кээргээр ыйнаан. Ынчал Кызылдың хоорай чатыргашы биле ИХА аразыга халып тургаш, ол квартираны ИХА-га хамааржыр

кылдыр бижик кылдыртып алган болган. Хоорай өңчүзү турган квартира канчап хенерте ИХА-га хамааржыр алаар чүвөл? Талтыг сайга-рып көөр болза, оон ол үлгө-гөй Чуртталга хоойлузу-нда (Жилищный кодекс) айт-тыглан нормаларга кайын тааржыр деп. Ол бүгүнүн соонда ол бажыг дээш чар-гылжалып, Дээди судче хо-мудал кижиргенер. Ук судтун президиуму ол бажыгга хамаарышкан херекти катал көөр кылдыр Кызыл хоорай-ның улус судчуге чоруткан. Ол херекти судья Л. Т. Сва-тикова 2000 чылдың май 26-да көөр турган. Ынчан бол-баан. Июнь 14-че чылдырган. Ол хүн та чүге чүве ийик. Л. Т. Свадикова судту төндүр-бейн ара соксадышкан. Оон суд мырманын чайладыр бол-байн, кыжын, декабрь 24-те, болган. Ындыг бөдүн херек-ти та чүнү чедип аар дээш ынчаар чылдырып турган улус чүве. Оон мырманын эл-деп чүве, декабрь 24-те бол-ган судка судья Л. Т. Сва-тикова мээң чоңуңун мурунуна интернационалчы хулээлге-зин күөсөдүп чоран, кээргө-чиг ачамның бажынын ол кара туразы-биле эжелеп алган Адар-оол Даянның өг-бүлөзи оларар кылдыр чаш шийтирилген каан. Таанда канчап ыңдыг чүвөл? Үш харлымдан эгелен азыра-кан ачамның бажынын мен, үш ажы-төлүгү ие, канчап элөп алыр эрге чок кижилер мен? Оон орунга бажын ээлчээгге-даа турбаан А. Да-пьяннга оларар эрге берип турар. Ол шийтирени мен хүлээп албаан мен. Ол дээш Т-рин Дээди судчуге касса-циялыг билдирешкени кижир-ген мен. Оон эгелээш А. Да-пьянның туразынын улуу-дам барган. Эзирик-элээр мени, мээң үш уругтарымын сынмарлажып чурттап тур бис. Шаа ынчаар ий өг-бүлө чангыс өрөөн бажыг былааш-каш, ынчаар чурттап туруп берген бис. Адар-оолдун ыядыр арын чогуун, кажар, мегечизин, кара сагыштын

ынчан көрдүм. Мээң бажынымын хөлөзөп алып тургаш, ол шагдаада ажылдап турган. Оон квартира мээң адымга эвезин, оон ээзи мээң азыраан адамын чок апарганын, мени уруу кылдыр документ езууга кылдырып албайн чоранын билп алгаш, ол квартираны былаашкаш турупкан. Ол еске езулуп эр кижиле, мени, үш уруг азырап чоруур херэ-жен кижини, кээргээр ыйнаан. Ынчал Кызылдың хоорай чатыргашы биле ИХА аразыга халып тургаш, ол квартираны ИХА-га хамааржыр кылдыр бижик кылдыртып алган болган. Хоорай өңчүзү турган квартира канчап хенерте ИХА-га хамааржыр алаар чүвөл? Талтыг сайга-рып көөр болза, оон ол үлгө-гөй Чуртталга хоойлузу-нда (Жилищный кодекс) айт-тыглан нормаларга кайын тааржыр деп. Ол бүгүнүн соонда ол бажыг дээш чар-гылжалып, Дээди судче хо-мудал кижиргенер. Ук судтун президиуму ол бажыгга хамаарышкан херекти катал көөр кылдыр Кызыл хоорай-ның улус судчуге чоруткан. Ол херекти судья Л. Т. Сва-тикова 2000 чылдың май 26-да көөр турган. Ынчан бол-баан. Июнь 14-че чылдырган. Ол хүн та чүге чүве ийик. Л. Т. Свадикова судту төндүр-бейн ара соксадышкан. Оон суд мырманын чайладыр бол-байн, кыжын, декабрь 24-те, болган. Ындыг бөдүн херек-ти та чүнү чедип аар дээш ынчаар чылдырып турган улус чүве. Оон мырманын эл-деп чүве, декабрь 24-те бол-ган судка судья Л. Т. Сва-тикова мээң чоңуңун мурунуна интернационалчы хулээлге-зин күөсөдүп чоран, кээргө-чиг ачамның бажынын ол кара туразы-биле эжелеп алган Адар-оол Даянның өг-бүлөзи оларар кылдыр чаш шийтирилген каан. Таанда канчап ыңдыг чүвөл? Үш харлымдан эгелен азыра-кан ачамның бажынын мен, үш ажы-төлүгү ие, канчап элөп алыр эрге чок кижилер мен? Оон орунга бажын ээлчээгге-даа турбаан А. Да-пьяннга оларар эрге берип турар. Ол шийтирени мен хүлээп албаан мен. Ол дээш Т-рин Дээди судчуге касса-циялыг билдирешкени кижир-ген мен. Оон эгелээш А. Да-пьянның туразынын улуу-дам барган. Эзирик-элээр мени, мээң үш уругтарымын сынмарлажып чурттап тур бис. Шаа ынчаар ий өг-бүлө чангыс өрөөн бажыг былааш-каш, ынчаар чурттап туруп берген бис. Адар-оолдун ыядыр арын чогуун, кажар, мегечизин, кара сагыштын

Альбина МААДИ.

ТЫВА УЛУСТУН ЭКИ, БАГАЙ ЧАҢЧЫЛДАРЫ

ЭКИ ЧАҢЧЫЛДАР

Кандыг-даа улустун төөгү эки, багай чаңчылдар-биле холбашкан болур. Ынчангаш тыва улустун төөгүзүнде эки болгаш багай чаңчылдар база бар. Тыва улустун эки чаңчылдарын школаларда өөренип эгелээн. Тыва улустун эки чаңчылдарын өөренип келген, амьдыралда шингээди ал кирген. Ынчалза-даа өөредилге чамдык школаларда ам-даа чогуур денелге эвес. Бо чүдүлгү бижир ужурун болза, чамдык таварында дуза болур ирги бе деп бодал-биле бижидим.

Тыва кижилер экиргек чоруу. Аалчы хүлээп алырынга тыва кижилер аажок ынак. Аалчыны тыва өгүн ээлери бут кырынга уткуп алыр. Аалчыны тыва, тыва эвези хамаанчокка хүлээп алыр. "Арга кирген кижилер саат дайнаар, аалга келген кижилер аай экири" деп, улустун үлгөргө чугаазы бар. Аалчыга тыва улус эргеш чылытпас, ылап-ла чаа шай хайындар. Экиргек чорук — тыва кижиниң эки чаңчылдарынын бирээзи ол. Аалчызын дөрге чалаар.

Шыгыч, төлөпиг болуру. Караа-биле көргөн, кулаа-биле боду дыңнаан чүвезин чугаалаар. Меге чүве чугаалаас. Төлөпиг аажы-чангыг кижилер боду өзер. Төлөпиг

кижилерни чон хүндүлээр.

Өске кижилер чүвезин албазы, оон чөпшээрели чокка ажылдаабыз. Шаанда тыва кижилер чеге чыткан чүве албас, херектиг-даа болза көргөш, эрте бээр, олчазырак эвес чоран. "Салым-чолдун шораянларында" Олегти сы-ырттап келирге, балыкында, кемдээниден адындан аңдарып кээп дүжөр. Кижилер чүве-биле илдирип көргөш, "өлүп калган" дээш бөлүк ты-валар адында-даа сүрбейн, черге кээп дүшкөн боозун-даа олчалап албайн чоруй баар. Кижилер чүвези олчаргавас деп чүве ол-дур. Черге чыткан чүве албас деп чүве ол. Черге чыткан чүвени олча бодаар чорук сөөлүндө барып кижилер чорукка чедирип болур.

Харам болбазы. Бар-ла чүвезин эки-биле үлөжир. Харам, хынып болбас. Харам чорук сөөлүндө барып чаас-каанзырак, эш-өөр чок арта-рынга чедирер.

Чоксөк болбас. Хоптак, кижилер чорук багай. Эскениң чүвезин кижилер, кайы ха-маанчок алып чорук сөөлүндө барып кижилер үлгөп алы-рынга бажыг чедирип болур.

Кежээ болуру. Ада-иези-нин айбызы чокка тарааны соктап, аяк-саваны чуур, алгы-ны эттээр, хойну калдар дээш оон-даа өске. Кежээ кижилер чөпчөк оорбас, бир-ле чүвени кылган турар. Кежээ

болурунга бичии чажындан чаңчыгар, кежээ улустун уруг-дарыг кежээ болур. Тыва улустун эки чаңчылдарынын бирээзи ол.

Карбан болбас. Карбан болбас деп, улуг улус сургаар. Карбан кижилер адынын бажы-не кагар. "Азтың бажыне ка-кпас, адазының бажыне ка-кпас-биле демей" деп, ты-ва улус чугаалаар. Карбан кижилер сөөлүндө барып, кээргел чок кижилер. Туткан-тутка-ны биле согар, ынчангаш айылдыг. "Карбан — бак, шалдан — соок" деп, улус чугаалаар. Карбан өзерин багай.

Хүндүлээчел болуру. Тыва улустун бир чоргааралы хүндүлээчел чорук болур. Та-ныыр, таныш хамаанчокка өггө кирген кижини хүндү-лээр. Ол кижиле чугаала-жыр, хонар дээш келген кижилер оон-дөжөн салып бээр. Ол кижини эки аш-чөм-биле хандырат. Кады үнгөш, аал кодындан эрттир үдөп каар. Улуг кижиле "акый", "угбай" дээр, бичии кижиле болза, "дунмай" дээр. Бичии уруг-лар улуг улустун мурун-биле эртпес. Улуг улустун чуга-алыга бичии уруглар кижилер дээш оон-даа өске. Улуг кижиниң адын чыккыладыр адаас. Чижээ, Анаймааның адазы, Анаймааның адазы дээр.

Дузааргак болуру. Эске-нин күжүн ажылдаабын, харын дуза кадарын бодап чоруур, дузааргак болур херек. Бар чүвени эки-биле үлөжир, күш чок кижиге дузааргак. Бодунуң дузанын кижилерге харама чокка бээр — тыва кижилер эки чаңчылдарынын бирээзи. Бичии кижилерни чажындан дузааргак аажы-чаңга кижилер.

Улуургак болбас. Бичии кижилерни улуургак кылдыр кижизитпес. Аксым бар дээш кайы хамаанчок сөс эдерин болдурубас. Улуг улус чуга-алажып олтура, бичии кижилер үзе кирбес, анаа киришпес. Бичизинден улуургак, адыргак болур чорук багай.

Тыва улустун эки чаңчылдары хей. Ону дөргөзүн маңаа санаары албан эвес. Школаларда чаңчылдарны өөренип турар болганда, аларга адаарын оларга арттырып каалы. Кижилер бижик арынмас деп анык-ес-кеңге чагыры улуг улус-тарның хүлээлгези болурун утпаалынар.

АМ МАҢАА БАГАЙ ЧАҢЧЫЛДАРНЫ АДАП КӨРЭЛИ

Орлангыр, оорлаар чорук. Тыва улустун эң багай чаңчылдарынын бирээзи оорлаар, оорлангыр чорук болур. Көшкүн арааттың мал-

биле холбашкан чоруундан үнгөн эң багай чаңчылы. Караа аш, кээргээр сеткил чок, арын-нүүрүн шыкынган ийи-чангыс кижилерин үлгөй оорлаар, оорлангыр чорук болур. Тыва улус оорлаар биле эптеп чок, үргүлчү демисежип турар. Амгы үеде ажал чоктар көвүдээниден оорлаар көвүдүн дээр хөөн-нер бар. Ол арай ыңдыг эвес болуу дег. Кижилер адыраш, ка-жан-даа оорланмас. Харын эскениң дузасы-биле байып алыр дээш кижилер оорлангыр. Ынчангаш оор кижилер, ийи арынның кижилер. Даштындан көөргө, кижилер ыш-каш эптеп-ээдеп чанчап чо-руур. Карагы дүне дүжери билек, кара сагышын кузум-налдыр кудуп, оорлангыр чоруур.

Кижиге өске кижилер ажал тып бээр, кушак огул дег аксын аазадып алгаш, кайың чак дүжүп келир ирги дээр үе эрткен, ам боду ажал дилеп-тып алыр апарган дээрзин тайылбырлаа эки боор. Амгы үеде анык-эскенин хей кезин мал ажилыне катал кирзе эки боор. Малда колдуу кырган улус арткан. Оларны соолуур улус аныктар-ла бол-гай, ынчангаш оорлаар багай чаңчылды утуп каалынар.

Улустарын аажы-чангыг билп алыскаш, төрөл улус-тарның номнарын номчаан мен. Мал оорлаар чорук чүтлө тывалар биле моолдарда бар

болду. Шаанда казак чтуска чылгы малды үзе сүрер тур-ган. Совет эрге-чагырганың үезинде ол чиктен. Ынчангаш мал оорлаар багай чаңчылдан шуут адырлыр херек.

Мегелээр чорук. Шыныч эвес, мегелээр чорук тыва кижиниң мөзүлүгү аажы-чангы-га канчап-даа таарышпас.

Кербээн чүвезин карама-биле көрдүм, кулаам-биле дыңна-дым дээр ийи-чангыс кижилер тургулаар. Ындыг кижилер тыва улус кербес, "Мегеч чүве болбас ийи бе, оон чугаалаага бүзүрөөнөр" дээр. Ындыг кижилерни чугаазын херекке албаа эки.

Каржы чорук. Каржы кижилер тыва кижиниң экиргек аажы-чангыг канчап-даа таарышпас. Ийи-чангыс ыңдыг кижилер тургулаар. Улут-ну улуг дивес, бичини бичии дивес, ыңдыг кижилерни тыва кижилер аажы-чангыг канчап-даа таарышпас. Каржы кижилер колдуу чааскаан чо-руур, ыңдыг кижилер-биле улус эдирешпес болур. Кар-жы, дошкун болуру эки чүвөгө чедирбес. Ындыг кижилер ба-рып-барып бир-ле чүвөгө та-варжыр. Ынчангаш аажы-төлдү каржы болбас деп сагы-ндыры черле артык эвес.

Алыскаш, чиксек, чилби чорук. Эскениң чүвезин кайы хамаанчок, бодуңу дег тура-зы-биле аажылаар, чиксээр чорук кижини хоптак аажы-чанга кижизидер. Чүге карак ажиттаар кижилер апарыл?

Алыскаш, чиксек, чилби чорук багай дээрзин аажы-төлгө билдирдери чугула. Чилби чорук кижини сөөлүндө ба-рып, үлгө чорукка чедирип болур. Кандыг-бир арга-биле эскениң чүвезин бодунга шингээди алыскаар алаар.

ЧАА ТЫВЫЛГАН ЧАҢЧЫЛДАР

Карман оору, бажың оору. Тыва улустун ам ды-ралында карман оору биле бажың оору чаа тывылган. Эске улусту өттүгенинде болгаш амьдыралдың куду-лаанында тывылган карман оору биле бажың оору тыва улусту дүвүредип турар. Шаанда Тывага карман оору биле бажың оору деп чүве турбаан. Өг шагын кайы-даа үезинде ажал турар, алгара, хааржакты шоочалаас чо-раан. Эскениң чүвезин алып деп ыңдыг сеткилди кижилер чок турган. Ол дугайын ажи-төлгө чугаалаар херек, ол чачылга чачыгып болбас. Эскениң чүвезин оорлаары дег, кижиниң сеткили хому-дадыр дег ыңдыг ырма чок, арын-нүүр чок чүве турбас. Карман оору, бажың оору биле тыва улус каян-даа эптепшес болгаш үргүлчү демисежип чоруур.

Валерий ШАРВАНИ, култураның алдарлыг ажалдакчызы.

Мурнунда турганы ышкаш ОӨРЕНИП КӨРЗЕ...

Чадана хоорайда өг-бүлелерин барык хей кезин мал-маган чок. Оларның кол-ла амьдыраар херектиги — пенсия, пособие акашзы бооп турар. Бистин ко-жуунда пенсияны "моон мурнунда айың эгезинде үлөп турган. Сөөлүгү 2 чыл-дан бээр айың 20 ден ыңай үлөп эгелээн. Ам шуут айың төнчүзүнде алыр апардым. Ол та кымның айтышкыны чүве.

Яны-бүрү садыглар кудумчу санында. Бараан-даа элбек, өртөк дээрже хөлүн эрттир аар боор-дур, ол ылаңгыга аш-чөмгө хамааржыр. Хоорай

